

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਗੁਰਸਿਮਰਨ ਕੌਰ

ਖੋਜਾਰਥੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਅਮੂਰਤ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ, ਉਸਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਗੇਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਗੁਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ, ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਅਤੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰੂਪ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ, ਪਰੰਪਰਾ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਸਵਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ, ਉਸਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਗੇਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ, ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਜ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਅਨੋਖੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਉਹ ਤੱਤ ਹਨ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਸੰਗੀਤਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹਿੱਤ, ਇਸਦਾ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 15 ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਇਸਦੇ ਗਾਇਨ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਰਬਾਬੀ, ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਢਾਡੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਅੱਜ ਇਹ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 19 ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ 976 ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਮਾਝ ਗਉੜੀ, ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ, ਆਸਾ, ਆਸਾ ਕਾਫੀ, ਗੂਜਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਤੁਖਾਰੀ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਹਿੰਡੋਲ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ ਅਤੇ ਪਰਭਾਤੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ, ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਕੀਰਤਨੀਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸੰਗ ਰਬਾਬ ਸਾਜ ਵਜਾ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਨਾਮ ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਨਾਨਕ' ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਭ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 61 ਸਲੋਕ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਸਿਰੀ, ਆਸਾ, ਮਾਝ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਸਾਰੰਗ ਅਤੇ ਮਲਾਰ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉੱਤਮ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸਨ ਜੋ ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 873 ਸ਼ਬਦ, ਸਲੋਕ, ਵਾਰ ਅਤੇ ਛੰਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਿਰੀ, ਆਸਾ, ਗਉੜੀ, ਗੂਜਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਧਨਾਸਰੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਮਾਝ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ ਅਤੇ ਪਰਭਾਤੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਦ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਸਰੰਦਾ' ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਵੀ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਰੰਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ 679 ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਿਰੀ, ਆਸਾ, ਆਸਾ ਕਾਫੀ, ਆਸਵਰੀ, ਵਡਹੰਸ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਗੌਡ, ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ, ਨਟ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਤੁਖਾਰੀ, ਗਉੜੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਗੂਜਰੀ, ਕਲਿਆਣ-ਭੂਪਾਲੀ, ਸਾਰੰਗ, ਪਰਭਾਤੀ-ਬਿਭਾਸ, ਸਾਰੰਗ, ਪਰਭਾਤੀ-ਬਿਭਾਸ, ਮਲਾਰ ਅਤੇ ਪਰਭਾਤੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਆਪ ਕੇਵਲ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਗ ਸਾਹਿਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਤੇ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ-ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 15 ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀਆਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਗੀ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਰਬਾਬ, ਸਿਰੰਦਾਂ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ 24 ਘੰਟੇ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। 'ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ॥ ਅਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ ॥'

ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ, ਜੋ ਉੱਤਮ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਆਏ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਰਬਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੀਰਤਨ ਆਮ ਸੰਗਤਾਂ ਕਰਨ

ਲੱਗਿਆਂ ਭਾਈ ਉਗਰਸੈਨ, ਮੋਰੀਮਲ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਰਹੇ। ‘ਕਲਿਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨ ਪਰਧਾਨਾ’ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ 2216 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰੇਮ, ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਧਨਾਸਰੀ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਸੋਰਠਿ, ਵਡਹੰਸ, ਗੌਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਲਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਤੇ ਢਾਡੀ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ ਸਾਰੰਗੀ, ਢੱਡ ਸਾਜ਼ ਨਵੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ। 9 ਧੁਨਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਢਾਡੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚੌਂਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਰੂਪ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 118 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਸਲੋਕ, ਪਦੇ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ - ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ ਅਤੇ ਜੈ-ਜੈਵੰਤੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਜੈ-ਜੈਵੰਤੀ ਰਾਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਵਰਤਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਇੱਕ ਰਚਨਾ ‘ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨ ਤਿਆਗੋ’ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਿਗੰਬਰ ਨੇ ਮੀਆਂ ਮਲੂਚ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧ ਕਰਕੇ ਗਾਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼, ਭਾਈ ਬਲਾਕੀ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦਾਤ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡ ਵਡੇਰੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਧਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਗਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 436 ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੀਰ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਰਚਿਆ। ਢੋਲ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਨਗਾਰੇ, ਸੰਖ, ਤਾਲ, ਗੀਤ, ਤਾਨ ਤਰੰਗ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤਕ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਖਮ ਸੁਝ-ਬੁਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਗ, ਕਾਵਿ, ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ

ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਰੋਜਾਨਾ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਜ਼ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਵੱਜਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵਜਾਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ :-

ਰਬਾਬ ਸਾਜ਼

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਅਰੰਭਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਬਾਬ ਵਾਦਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੋਜ਼ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਤੇ ਸੰਗਤ, ਇੱਕ ਅਨੂਠਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ :-

ਫਿਰਿ ਬਾਬਾ ਗਇਆ ਬਗਦਾਦਿ ਨੋ ਬਾਹਰਿ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਥਾਨਾ ॥

ਇਕੁ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ ॥

ਦਿਤੀ ਬਾਂਗਿ ਨਿਵਾਜਿ ਕਰ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਨਿ ਹੋਆ ਜਹਾਨਾ ॥¹

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ 19 ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਗ ਵਜਾਇਆ। ਇਹ ਰਬਾਬ ਜੋ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਵਜਾਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਭਾਈ ਫਰਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਰਬਾਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਇਹ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਆ। ਰਬਾਬ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਣਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸਦੇ ਵੰਸ਼ 'ਰਬਾਬੀ' ਜਾਂ 'ਮਰਦਾਨੇ ਕੇ' ਕਹਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰੰਦਾ

ਸਰੰਦਾ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਦਿਲਰੁਬਾ

ਦਿਲਰੁਬਾ ਵੀ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਚਮੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਘੁੜਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੁੜਚ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤਰਬਾ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਂਡ ਤੇ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਪਰਦੇ ਲਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਜਾਉਣਾ ਸਰਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇ 'ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ, ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਂਗ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੰਗੀ

ਸਾਰੰਗੀ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੰਤ੍ਰ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਕੰਠ ਸਵਰ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਗਾਇਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਰਾਗੀ ਜੱਥਿਆਂ ਦਵਾਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਗ ਬੱਧ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਬੜੀ ਆਨੰਦ ਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਢਾਡੀ ਜੱਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੀ ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ।

ਸਿਤਾਰ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਮੀ ਰਾਗੀ ਜੱਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਅਵਨੱਧ ਸਾਜ਼-ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਪਖਾਵਜ ਹੈ। ਪਖਾਵਜ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ‘ਮ੍ਰਿਦੰਗ’ ਕਰਨਾਟਕੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ:

ਕਰ ਕਰਿ ਤਾਲ ਪਖਾਵਜੁ ਨੈਨਹੁ ਮਾਥੈ ਵਜਹਿ ਰਬਾਬਾ॥²

ਤਬਲਾ

ਤਬਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜੋੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਗਾਇਕਾ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਖਾਵਜ- ਕਰ ਕਰਿ ਤਾਲ ਪਖਾਵਜੁ ਨੈਨਹੁ ਮਾਥੈ ਵਜਹਿ ਰਬਾਬਾ॥³

ਢੋਲਕ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਢੋਲਕ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ‘ਢੋਲਕੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਜਦੋਂ ਹਲਕੀਆਂ ਫੁਲਕੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਮਿਲਕੇ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਲਈ ਢੋਲਕ ਦੇ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਢੋਲਕ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਤਾਲ ਮਦੀਰੇ ਘਟ ਕੇ ਘਾਟ॥ ਢੋਲਕ ਦੁਨੀਆ ਵਾਜਹਿ ਵਾਜ॥⁴

ਢੱਡ

ਢੱਡ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਢੱਡ ਡਮਰੂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਚਮੜਾ ਮੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰੋਂ ਸੂਤ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਕੱਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਢਾਡੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਢਾਡੀ ਜੱਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਥਾ ਵਾਦਕ, ਇੱਕ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਦੋ ਢੱਡ ਵਾਦਕ ਨੂੰ ‘ਢਾਡੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਢੱਡ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਵਾਦਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਡੂੰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਢੱਡ ਦਾ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸਾਰੰਗੀ ਕਲਾਕਾਰ ਨਾਲ ਦੋ ਢਾਡੀ ਵਾਦਕ ਹੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼- ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਵਾਜਾ’ ਜਾਂ ‘ਪੇਟੀ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਗੀ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਵਾਦਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਬਾਕੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਅਤੇ ਜੋੜੀ (ਤਬਲਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘਨ ਸਾਜ਼- ਖੜਤਾਲ

ਖੜਤਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਪੰਜ ਇੰਚ ਤੇ ਦਸ ਇੰਚ ਤੱਕ ਲੰਬਾ ਤੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਇੰਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲਕੜੀ ਟੁੱਕੜੇ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਬੜੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੜਤਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ 'ਕਰਤਾਲ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਕਰ ਕਰਿ ਤਾਲ ਪਖਾਵਜੁ ਨੈਨਹੁ ਮਾਥੈ ਵਜਹਿ ਰਬਾਬਾ॥⁵

ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਫੁਲਕੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਢੋਲਕ, ਚਿਮਟੇ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਖੜਤਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਜਨ ਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਜਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਭਗਤਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੜੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਮਿਆਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਚੱਕ-ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ 30 ਰਾਗ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ। 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸਰੰਦਾ ਸਾਜ਼ ਆਪ ਵਜਾ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ 15 ਚੌਂਕੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਧੁਨੀ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੌਂਕੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਜਾ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਅਕੈਡਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੋਚ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਗੁਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਰਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ, ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀਆਂ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਮੁੱਲ ਦੇਣ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਬਗਦਾਦ ਗਮਨ, ੩੫
2. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 884
3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 884
4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ 1, ਪੰਨਾ 349
5. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 88